International Journal of Research in Social Sciences
Vol. 9 Issue 1, January 2019,
ISSN: 2249-2496 Impact Factor: 7.081
Journal Homepage: http://www.ijmra.us, Email: editorijmie@gmail.com
Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International Journal - Included in the International Serial Directories Indexed & Listed at: Ulrich's Periodicals Directory ©, U.S.A., Open J-Gate as well as in Cabell's Directories of Publishing Opportunities, U.S.A

वर्तमान समये पर्यावरण संरक्षणस्य प्रासंगिकता

तनुबाला, शोधच्छात्राः,
केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
वेदव्यासपरिसरः, बलाहरः,
काङ्गडा, (हिमाचलप्रदेशः)

शोधसारः

मानवः सर्वप्राणिषु श्रेष्ठो विशिष्टयोगयताकारणात्वात् । काः ताः योगयताः ? इति प्रश्ने सति त्रिविधयोग्यता विद्वद्भिः प्रोक्ताः -शारीरिकमानसिकाध्यात्मिकयोग्यताः । एकस्मिन्नेव कार्ये मानवः स्वशरीरस्य प्रत्येकम् अङ्गस्य विविधप्रकारेणोपयोगं कर्तुं क्षमः वर्तते, अतः शारीरिक्षमतादृष्ट्यापि सः सर्वान् प्राणीन् अतिशेते । स्वस्थ शरीरे स्वस्थात्मा निवसति । स्वस्थ शरीरं कथं अभवत् यथा पर्यावरणं स्वच्छं अभवत् । परञ्च अधुना पर्यावरण प्रदूषणस्य समस्या विश्वस्य प्रमुखातमा समस्या वर्तते। इयं समस्या न केवलम् एकस्य देशस्य विद्यते अपितु समग्रस्य विश्वस्याति, पर्यावरणस्य कारकाणामनुसन्धानं तेषां कारकाणां निवारणोपायाश्च चिन्तनीय सन्ति । पर्यावरणप्रति छात्रस्य मनसि का भावना एतत् ज्ञानेन शोधस्य आवश्यकतास्ति।

मुख्यविन्दवः

वर्तमानसमयः, पर्यावरण संरक्षणं, पञ्चभौतिक पर्यावरण,

पर्यावरणम्

भूमिका -पर्यावृतिःपर्यावरणम् , येनपरितः आव्रियतेआच्छाद्यतेतत्पर्यावरणमिति।तत्वानि, यानिमानवजीवनंप्रभावयन्ति,तेपर्यावरणशब्दस्यसीमयाआवृतानिसन्तिशब्देऽस्मिन्वायु, स्थल,जलमण्डलानिसमाहितानिःअर्थात्चतुर्पार्श्वेविद्यन्ते।अस्माकंकृतेयेवहिस्थाः,येषामस्मा कमुपरिप्रभावंपरिलक्ष्यते।परिणामेनअस्माकंप्रतिक्रियादयःप्रकट्यन्ते,तानितत्वानिपर्यावरण पदेनसमाकलितानिसन्ति।

अस्माकंचतुर्पार्श्वेभौतिक-रासायनिक-जैविकावस्थाहिपर्यावरणम्।अस्साकंपरितःजल-वायु-मृदजीवधारीअणुजीवानांचसमाहारःएवपर्यावरणम्वर्तमानकालेपर्यावरणस्यविचारःविश्वेऽ

स्मिन्सर्वत्रावलोक्यते।पर्यावरणस्यदुष्प्रभावःनकेवलंपशुपक्षिःमानवेषु, अपितुवनस्पतिष्वपिअवलोक्यते।अतःसर्वत्रविषयिणिदृग्गोचरीभवतिपर्यावरणकिमितिजिज्ञासायांकथयितुंशक्यते।

समस्तजैविकाजैविकोपायनंसमष्टिगतरूपेणकस्यापिस्थानविशेषस्यस्थितावस्थायाःनियन्त्रणपूर्वकं,उद्भिदंप्राणिनंप्रतिचप्रभावीकरणंप्रक्रियारूपेणअपिपरिचितःभवतिपर्यावरणम्।जीवधारीणामभिवृद्धिः, जीवधारणप्रक्रिया, वंशवृद्धिःइत्यादयःप्रत्यक्षाप्रत्यक्षभावेनपर्यावरणएवनियन्त्रिताःभवन्ति।पर्यावरणस्थाणुनभवति।

पर्यावरणविज्ञानमितिसंज्ञाभवतुनामअद्यतनीयम्,तथापिआसृष्टेःमानवीयजीवनसत्ताआसीदेव।तदानीमपिस्वजीवनंसुखेनयापयितुंप्रयासाअभवन्निितिफलानुमेयाप्रारम्भाइतिवचनानुरुपमनुमातुंशक्यते।ऋषयःक्रान्तदर्शिनःजीवलोकस्यसंरक्षणायविविधोपायाःनियमाश्चनिर्धारितवन्तः,येनसर्वेसुखिनोभवेयुरिति।अद्ययत्रयत्रतेषांनियमानांपरिपालनंभवतितत्रसुखिनोजनाःपरिस्थितिश्चानुकूलावर्तते।अन्यथायत्रनैवंतत्रनैवम्।संस्कृतिपर्यावरणयोरस्तिघनिष्टःसम्बन्धः।संस्कृतिःमानवस्यअध्यात्मिकोऽधंविश्वासःपर्यावरणञ्चप्रयोगसनम्पादनोपकरणम्।अतःसांस्कृतिककृत्यंसम्पादनायनदीपर्वतादीनितीर्थानि

वनस्पतयओषधयश्चसहायकाःभवन्ति।संस्कारसम्पादनायउभयोरपिसमानावश्यकति।भवति।स्थावरजङ्गमात्मकस्जगतःपरिपालनंपञ्चमहाभूतानामनुकूल्येनभवतीतिसर्वविदितमेव।तत्रपर्यावरणसंरक्षणार्थंपादपानांस्थितिःनितरामनुभूयते।

पर्यावरणस्यपरिभाषा---

- Words worth महोदयानुसारं-

मानवजीवनस्यप्रारम्भतःगुणसूत्रंविहाययान्येवबहिर्तत्वानिमानवोपरिस्वप्रभावंविस्तारयन्तितानिसर्वानिपर्यावरणमितिपदेनसहसंश्लिष्टानिवर्त्तन्ते।

(Environment is everything that affect the individual expect his genes.since he begans his life)

- Daughless $ hallandमहोदयानुसारं—

समस्तजीवधारीणांव्यवहारमभिवृद्धिंपरिपक्वतांचप्रति, प्रभावोत्पादकानांबाह्यशक्तीनांप्रभावानां, तत्वानांउद्दीपकानांचकृतेविवरणप्रदानक्षमंपदंभवतिपर्यावरणम्।

- (Enviroment is a word which describe is the aggregate of all the external forces, influence and condition which affect the life, nature ,behavior and growth, development and maturations of living organisms.)

- हैनरीमहोदयानुसारं—

परिवर्तनस्यप्रतिनिधिरूपाणितत्वानिसमूहरूपेणपर्यावरणमितिअर्थेनप्रयुक्तानि सन्ति।एतानिमानवजीवनस्यसमयानुरूपंपरिवर्तनंसाधयन्ति, स्व ,स्वरूपेचपरिवर्तनमानयन्ति।

(environment is the sum total of influencing factors which modify life of the animals as well as get modified with the change of time)

- फिटिंगमहोदयानुसारं—

जीवानांपारिस्थितिककारकाणांयोगःपर्यावरणमस्ति।

हर्सकोविट्समहोदयानुसारं—

पर्यावरणउनसबबाहरीदशाओंऔरप्रभावोकायोगहैजोप्राणीयाअवयवोकेजीवन औरविकासपरप्रभावडालतेहै।

Dr.N.D.Sharmaमहोदयानुसारं—

मानवेषुपर्यावरणसुरक्षा,चेतनाविकासायः,ज्ञानसंग्रहार्थंकौशलविकासायःसमर्पणभावनायाःविकासार्थःचपर्यावरणशिक्षासाधनैःसुसज्जितावर्तते।

- R.C. Sharma महोदयानुसारं—

International Journal of Research in Social Sciences
Vol. 9Issue 1, January 2019,
ISSN: 2249-2496 Impact Factor: 7.081
Journal Homepage: http://www.ijmra.us, Email: editorijmie@gmail.com
Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International Journal - Included in the International Serial Directories Indexed & Listed at: Ulrich's Periodicals Directory ©, U.S.A., Open J-Gate as well as in Cabell's Directories of Publishing Opportunities, U.S.A

स्वपरिधौअवस्थितंप्राकृतिक-सामाजिकवातावरणंप्रतिबालकेषुसचेतनतायाःअवबोधनक्षमतायाःवाविकासायपर्यावरणशिक्षाःसोद्येश्यकार्यंसंपादयति।

- P.R Trivedi महोदयानुसारं—

पर्यावरणमाध्यमेनपर्यावरणविषयमधिकृत्य, पर्यावरणस्यकृतेप्रदीयमानाशिक्षाएवपर्यावरणशिक्षाकथ्यते।

- तुलसीदासकेद्वारा

'छितिजलपावनगगनसमीरा,पंचतत्वमिलिवनीसरीरा।
इमास्ततेइन्द्रपृश्नयोधूतंदुहतंआशिरम्,एनामृतस्यपिप्युषो[1]

पाञ्चभौतिकंपर्यावरणम्—

- पार्थिवंपर्यावरणम्
- अपांपर्यावरणम्
- तैजसंपर्यावरणम्
- वायोःपर्यावरणम्
- आकाशीयंपर्यावरणम्

अमीषांप्रकृतिजनकानांपञ्चत्तवानांसंरक्षणंनामपर्यावरणमस्ति।साम्प्रतंविज्ञानमनुदिनंवद्धते।विज्ञानोन्नत्यामनुष्यःनवनवानिसुखोपभोगवस्तूनिसङ्कलयति।तदिदंसकंलनं भोगवस्तूना, पर्यावरण्दूष्यति।

पार्थिवंपर्यावरणम्-

पृथिव्यांविद्यमानानांसाधनानांप्रभूतंदोहनंपार्थिवंपर्यावरणमसन्तुलयति।वृक्षाणांवनानांछेदनम्,गिरीणांपर्वतानांचखण्डशिलाखण्डानांत्रोटनम्,प्रस्तराणांपेक्षणंसीमेण्टनिर्माणाय,भूगर्भात्मरकतमणीनांचप्रक्षेपणं, समुद्रगर्भात्विविधवस्तूनांनिष्कासनमं, लौहताम्रादिधातूनांदोहनंइत्यादीनिकारणानिपार्थिवपर्यावरणंदूष्यति।

अपांपर्यावरणम्—

पृथिव्यांप्रवहमानानांनदीनाप्रकृतिविकृतिकरणम्

---

[1]श्रीमद् गोस्वामी तुलसीदास विरचित, रानचरितमानस,चतुर्थ सोपानं,किष्किन्धाकाण्ड पृ.सं357 गीताप्रेस गोरखपुर।

अपांपर्यावरणंभवति,यस्यविकारेणभूकम्पादिननुभामोवयम्।

तैजसंपर्यावरणम्—

वायुयानानांमोटरादियानानांचालनेन, ज्वलनशीलपदार्थानांदोहनेन ,रबरप्लास्टिकादिपदार्थानांप्रयोगेन, अन्तरिक्षानुसमन्धानेनपरमाणुशक्तिदुरूपयोगेनचतैजसंतत्वंविकृतंभवति।

वायोःपर्यावरणम्---

वायुविनाजीवनस्यसत्ताक्षणमपिस्थातुंनशक्नोति।ज्वलनशीलपदार्थोपयोगैःवयंप्रत्यहंयमराजमामन्त्रयामः।अस्माकंनगरःपरिवेषःपूर्णतयाप्रदूषितोवर्तते।तापमानमनुदिनंवर्द्धते।नव-नवाःरोगाःअस्मान्पीडयन्ति।एतत्कृतेवायोःपर्यावरणंप्रथमंपूतंविधातव्यम्।

आकाशीयंपर्यावरणम्---

आकाशीयंपर्यावरणंस्थूलंसूक्ष्मंचभवति।स्थूलंपर्यावरणमन्तरिक्षानुसन्धानजन्यैरपद्रव्यैर्भवति।साम्प्रतंवाहनानांकोलाहलेनध्वनिविस्तारयन्त्राणांदुरुपयोगेनवयंबधिराःजाताः।प्रतिदिनंव्यवहारेअपशब्दानांप्रयोगेनअपिशाब्दिकंप्रदूषणंवर्द्धते।

पर्यावरणस्यविभक्तिकरणम्—

- प्राकृतिकंपर्यावरणम्(Natural Environment)
- मानवीयंपर्यावरणम्(Human Environment)
- सामाजिकपर्यावरणम्(Social Environment)

प्राकृतिकपर्यावरणम्—
प्राकृतिकावस्थानुसारेणपृथिवीचतुर्मण्डलभूक्ता

वर्तते।

1.अश्ममण्डलम्(lithosphere)

2.वायुमण्डलम्(Atmosphere)

3.वारीमण्डलम्(Hydrosphere)

International Journal of Research in Social Sciences
Vol. 9Issue 1, January 2019,
ISSN: 2249-2496 Impact Factor: 7.081
Journal Homepage: http://www.ijmra.us, Email: editorijmie@gmail.com
Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International Journal - Included in the International Serial Directories Indexed & Listed at: Ulrich's Periodicals Directory ©, U.S.A., Open J-Gate as well as in Cabell's Directories of Publishing Opportunities, U.S.A

4.जैवमण्डलम्(Biosphere)

प्राथमिकत्रयमण्डलानांसमानेशेनअजैविकपर्यावरणंनिर्मीयते।अन्तिमस्यसमाहारेणनिर्मितंपर्यावरणंजैविकपर्यावरणमितिकथ्यते।

मानवीयंपर्यावरणम्

प्राकृतिकपर्यावरणस्यरूपान्तरणंमानवःस्थार्थायकरोति।अस्मात्कारणात्सृष्टंनूतनंपर्यावरणंमानवीयपर्यावरणमेव।मानवीयपर्यावरणंजनसंख्या,
सामाजिकराजनैतिकावस्थांवा।

छात्रकल्याणंपर्यावरणशिक्षा---

स्वस्थेशरीरेस्वस्थंमनःइतिअरस्तोमहोदयस्यउक्तिः।पर्यावरणस्यप्रभावःछात्रस्योपरिभवतीतिकारणात्पारम्परिकशिक्षाव्यवस्थायांपठनपाठनादिकंसामाजिकवातावरणेप्राचलत्।वनेषु, अरण्येषु ,
नदीतीरेषुचगुरुमुखाध्ययनम्अस्माभिःकृतमीतिविदुषांनिचारःएवात्रप्रमाणम्।नकेवलंप्राकृतिकवातावरणेपठनंअपिचतत्सम्बद्धानांपञ्चभूतानां,
वनस्पत्यादीनांपाठनपठनंचआसीदितीज्ञायते।एतत्सर्वंछात्रस्यभविष्यत्कालंमनसिनिधायतैःकृतमितिसाम्प्रतिकानांमनीषिणामभिमतः।परन्तुसाम्प्रतिकोऽयंसमाजःसामाजिकानां,छात्राणांचमनसिभीतिमुत्पादयति।पूर्वकालेशिशोःजन्मआरभ्यमृत्युपर्यन्तमितिशतायुष्मन्तंबालकंहृदिःसंस्थाप्यसर्वैरपिकार्यंक्रियतेस्म।साचभावनाआधुनाचिन्तनायापिअतिदूरेवर्तते।यतःतादृशःकलुषितःसमाजःसम्प्रतिवर्तते।शिशोःजीवनविषयेइदमित्थमितिकाऽतिवक्तुंसमर्थोनास्ति।प्राकृतिकवैपरीत्यकारणात्मानवस्यजीवनंदुखात्मकंसञ्जातम्।सर्वदामानवःरोगग्रस्तोभूत्वानरकतुल्यजीवनमत्रैवयापयति।मृत्प्रदूषणम्, जलप्रदूषणम्,वायुप्रदूषणम्, ध्वनिप्रदूषणम्,
सांस्कृतिकार्थिकादिबहुविधप्रदूषणेनमानवसमाजःपीडितोवर्तते।मानवंपरितःविद्यमानस्यपर्यावरणस्यकालुष्यकारणात्भविष्यत्कालेमानवस्यास्तित्वमेवप्रश्नार्थकंभविष्यतीत्यतःभाविकालीनच्छात्रहितायपर्यापरणशिक्षागोस्वामी,
सबुद्धि,कालुष्यकारणात्भविष्यत्कालेमानवस्यास्तित्वमेवप्रश्नार्थकंभविष्यतीत्यतःपर्यावरणशिक्षाःएकाएतादृशीशिक्षाःवर्ततेयामानवजीवनंजन्मतःमृत्युपर्यन्तंप्रभावयतितेनकृतानिसर्वाणिकार्याणिशिक्षायाअन्तर्गतेआगच्छन्ति।नैतिकशिक्षयाएवलोकेमानवस्यउत्थान-

पतनंवैभवसमृद्धिकीर्ति-अकीर्तिश्चदरिदृश्यते।अनेनज्ञायतेयत्मानवजीवनंशिक्षायाःकेन्द्रबिन्दुःतस्यघूर्णनंशिक्षांपरितः भवतियथाशिक्षामानवजीवनयापनायमहत्वपूर्णभूमिकांवहति ।

पर्यावरणसंरक्षणस्य उपायाः

1 मानवकृत-प्राकृतिकपर्यावरणप्रदूषणात्परमवशिष्टस्यपर्यावरणस्यसंरक्षणम्।

2 प्राकृतिकसाधनानांसदुपयोगअपरिवर्तनीयसाधनानांप्रयोजनस्यानुगुणमुपयोगः।

3 जनाःधार्मिकमान्यता-सांस्कृतिकपरम्परा- प्राचीनप्रथा-माध्यमेनचसन्मार्गेप्रबोधनीयाः।

4 पर्यावरणंप्रतिजनानांमनसिजागृतिआनयनम्।

उपसंहार

पर्यावरणशिक्षाःएकाएतादृशीशिक्षाःवर्ततेयामानवजीवनंजन्मतःमृत्युपर्यन्तंप्रभावयतितेनकृतानिसर्वाणिकार्याणिशिक्षायाअन्तर्गतेआगच्छन्ति।नैतिकशिक्षयाएवलोकेमानवस्यउत्थान- पतनंवैभवसमृद्धिकीर्ति-अकीर्तिश्चदरिदृश्यते।अनेनज्ञायतेयत्मानवजीवनंशिक्षायाःकेन्द्रबिन्दुःतस्यघूर्णनंशिक्षांपरितः भवतियथा पर्यावरणशिक्षामानवजीवनयापनायमहत्वपूर्णभूमिकांवहति

सन्दर्भग्रन्थसूची-

- पाण्डेयशिवेन्द्रकुमार, ओजोनपरतकापर्यावरणसंरक्षणमेंमहत्व, योजनानईदिल्ली 2002।
- व्यासहरिश्चन्द्र, पर्यावरणशिक्षा, नईदिल्ली, 1992।
- शर्मासी. वी, पर्यावरणइंजीनियरी, नईदिल्लीविश्वप्रकाशन।
- श्रीवास्तवगोपीनाथपर्यावरणप्रदूषणप्रथमसंस्करणदिल्ली-साहित्यसदन।
- श्रीवास्तववी. केएवरावविी. पी. पर्यावरणऔरपरिस्थैतिकीगोरखपुरवसुन्धरा 1995।

International Journal of Research in Social Sciences
Vol. 9Issue 1, January 2019,
ISSN: 2249-2496 Impact Factor: 7.081
Journal Homepage: http://www.ijmra.us, Email: editorijmie@gmail.com
Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International Journal - Included in the International Serial Directories Indexed & Listed at: Ulrich's Periodicals Directory ©, U.S.A., Open J-Gate as well as in Cabell's Directories of Publishing Opportunities, U.S.A

- सक्सेनाहरिमोहन, पर्यावरणएवंप्रदूषणजयपुर, राजस्थानहिन्दीग्रन्थअकादमी।सिंहरविन्द्र, पर्यावरणभूगोलइलाहाबादपुस्तकभवन, 1990।
- त्रिपाठीउपेन्द्रकुमार, यजुर्वेदमेंपर्यावरण, चौखम्बा।
- व्यासहरिश्चन्द्रएवंव्यासकैलाशचन्द, पर्यावरणसंरक्षणकेउत्प्रेरकआशाप्रकाशननईदिल्ली।
- कुमारअधीश, पर्यावरणकामहत्व, प्रकृति, (पंजिका)
- व्यासहरिश्चन्द्र, जनसंख्याप्रदूषणऔरपर्यावरण, नईदिल्ली-2 विद्याविहार 1989।
- जावेदसीमा, पर्वारिणप्रदूषणकीमारसेकराहरहीहैधरती, दैनिकजागरणवाराणसी।
- डॉ. ए. बारोलियाडॉ. राधिकापाराशर, पर्यावरणशिक्षाकेआयामराधाप्रकाशनमन्दिरआगरा।
- त्रिपाठीदयाशंकर-पर्यावरणअध्ययन, आनन्दपब्लिकेशन्स।
- डॉ. चक्रवर्तीपुरुषोतमभट्ट, पर्यावरणचेतना, भोपाल।
- भारती, चन्द्रमधु, पर्यावरणप्रदूषणकेविभिन्नकारक, प्रतियोगितादर्पणआगरामई 2002।
- पाण्डेय, रामशकल, मूल्यशिक्षाकेपरिप्रेक्ष्य, मेरठआर. लालबुकडिपो-2000।
- पाण्डेयआर. एस. वमिश्रकेएस. मूल्यशिक्षण, आगरा 2004।